

Közép-Európa – nappal és éjszaka

KOVÁCS BARNA

Kundera esszéje hatására a nyolcvanas években Közép-Európa fogalma élénk vita tárgyává lett.¹ A szovjet hatalmi szférában élő nemzetek hagyományaik elvesztésének félelméből egy menedékhelyet igyekeztek létrehozni. Érthető, hogy a megnyerő jellemzők kerültek előtérbe és azt is észrevehetjük, hogy ezek a nemzetek hasonló jegyekkel írhatóak le. Adam Michnik a „szkeptikus, józan, utópiaellenes és visszafogott”² jelzőkkel írja le ezeket a nyugatias hagyományt felmutató társadalmakat. Spontán módon egy sajátos közösség jött létre; az ide tartozó társadalmakat hasonló vágyak hajtották, hasonló forradalmak zajlottak le bennük.

Az egymás iránti közöny, ellenszenv a háttérbe szorult ezekben a leírásokban. A Közép-Európa nosztalgiákban a történelem sötét korszakai, az elhibázott lehetőségek alátámasztják az álmodozást. A huszadik századra visszatekintve kiderül, hogy a két világháború elindításában tagadhatatlan felelősség esik az ezen a területen meglévő feszültség-forrásokra. Konrád megállapítja, hogy innen indult el mindkét világégés, de számukra a megnyerő eszme, hangulat alkotása a meghatározó.³ Tagadhatatlan érdemük, hogy az eszme újrászületett, fennmaradt. Függetlenül az előzményektől szeretnénk ezekről a „homályba” szorult érzésekről beszélni.

„Közép és Kelet-Európa, pontosabban Németország és a tőle keletre eső kis nemzetek területe, bármennyire is nem olyan nagy terület önmagában a világ békéjének legnagyobb veszedelemé maradt mindaddig, amíg a legnagyobb anarchiának, a legnagyobb bizonytalanságnak és a legnagyobb elégedetlenségnek területe maradt.”⁴ Bibó szavainak nem szó szerinti értelmére vagyok kíváncsi, elég ha figyelemzetésnek vesszük. A modern nemzetállam létrejöttét a közép-európai térségben sajátos körülmények határozták meg. A nemzet fogalma meghatározó a tizenkilencedik, huszadik századi társadalomelméletben. A nemzet modern gondolata politikai fogalom „küindulópontja egy állami keret, melyet a nép a demokratizált nemzeti tömegérzelmeke erejével birtokba akar venni és magáénak akar tudni.”⁵

A történelmi államkeretekhez kapcsolódó érdekharcot a nyelvi nacionalizmus megjelenése tette bonyolultabbá. Kettős irány született, a nyelvileg szétszakadt

1 Kundera, Milan: A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája, Szamizdat '81-'89, Válogatás a Hírmondó c. folyóiratból, AB-Beszélő, Budapest, 1990.

2 Timothy Garton Ash *Létezik-e Közép-Európa* c. tanulmánya alapján, in *Kelle nekünk Közép-Európa?*, Századvég, Különszám.

3 i.m. 88. p.

4 Bibó István, *A Kelet-Európai kisállamok nyomorúsága*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest – Kolozsvár, 1997, 91. p.

5 i.m. 1997, 16. p.

nemzetek kitűzték az összes nyelvtársak egyesítésének programját, a történeti területen élők pedig az egynyelvű nemzeti állam programját kívánták teljesíteni. Mindkét cél mögött azonos érdeket látunk, az etnikai tényezőkkel alátámasztott politikai lét bizonytalanságát.

A modern nemzetállamot a népszuverenitás, az önrendelkezési elv határozza meg, ez biztosít a hatalomnak legitimitást. Ennek megvalósulásában döntő kérdés, hogy a megalakult vagy alakuló nemzetek történeti múltjuk, társadalmi és politikai fejlettségük folytán a szabadságeszmével való áthatottság és a szabadság javaival való gyakorlati élés milyen fokára jutottak el?

Bibó egy „szabadságérték” skálát ír le.⁶ A politikailag legfejlettebbek esetében a nemzeté alakulás a szabadság és egyenlő emberi méltóság alapján történő szerveződés összefüggő folyamat, a skála közepén a „hátrányt” behozni kívánó nemzet áll, míg legvégül a teljesen passzív. A fejlett nemzetállam azt a benyomást kelti, hogy örök, múlhatatlan, hogy szembeszegül az idővel. A „felzárkózni” kívánó nemzetek esetében sajátos módon kerül szembe a szabadság és a történelmi, nemzeti elv. A népek miközben önrendelkezési elvét „gyakorolja”, a területi és nyelvi érdekeket is szolgálnia kell. Ez sajátos módon vezet el a nacionalizmusig; most szolgálnod kell a létbiztonság eléréseért, utána önrendelkezni fogsz. A nacionalizmus, az agresszív-uralkodó rendszer kiküszöbölése adhat esélyt a modern demokratikus nemzetállam kialakulására. A szabadság fogalma a civilizált világ fókuszpontjában áll.

Eddig az embert, mint közösségbeli egyént, polgárt írtuk le, kinek célja ideológiák, eszmék követése, a közjó elérése. Hogyan látjuk azonban, mint önmagát meghatározni kívánó embert? A nemzet fogalmához kapcsolódó rögeszmék irracionálisára Cioran⁷ vet fényt a románokról, mint fiatal nemzetéről szóló írásaiban. A „Gyógyíthatatlan magasságából” – az ember, mint a civilizáció szerves tagja – nem csodaszereket kínál a betegségek kezelésére, hanem felméri a civilizációra és saját magára mért sorsot. Szokatlan irányból fogalmazza meg a kérdést: „Hogyan is lehet valaki román?”

Eredeti környezetben, Montesquieu-nél a következő módon kerül megfogalmazásra a kérdés. A *Perzsa levelek* hőse Rica Párizsba érkezve a közfigyelem célpontjává válik. Megszabadulva minden idegen dísztől nem ismerik fel, de ha kitudódik, hogy ő tulajdonképpen perzsa, csodálkozva kérdik: „*ez az úr perzsa? Valóban különös dolog. Hogyan is lehet valaki perzsa?*”⁸ Valéry a *Perzsa levelek*hez írott előszavában ezt a banális kérdést általános összefüggésbe helyezi, s ekképpen próbálja kiemelni a benne rejlő kísértést. „*A válasz egy újabb kérdés: Hogyan lehetünk azok, amik vagyunk? Alighogy megfogalmaztuk ezt a kérdést, máris kiléptünk önmagunkból és azonnal a lehetetlenségek állapotában találjuk magunkat. Ujra előtűnik a „valakinek lenni” ténye felett érzett csodálkozás, minden egyedi forma és léi neveltségessége, a cselekedeteink, hiteink, személyiségünk megkettőződéséből fakadó kritikai hatás; minden, ami társadalmi, karnaválvá válik; minden, ami emberi, túl emberivé, egyedivé, örültséggé, gépiessé, ostobasággá lesz.*”⁹ Ha visszaadjuk eme örök kérdés

⁶ Az idézett Bibó mű alapján.

⁷ Felhasznált művek: Emil Cioran: *Istorie și utopie*, Humanitas, București, 1992; *Isplata de a exista*, Humanitas, București, 1992.

⁸ Montesquieu: *Perzsa levelek*, Budapest, Európa, 1981. 177. p.

⁹ Valéry, Paul: *Oeuvres*, Párizs, Pléiade, 1957. I. 514. p.

általános érvényét – az általánosításnak azt a formáját, amely személy szerint érinti az embert, megnyílik az út a metafizikai kutatás irányába. Montesquieu kigúnyolja a párizsiakat és éppen e gúny mögött mutatkozik meg önbizonyosságuk. „*Franciának lenni – evidenciá*”, amely magyarázza a csodálkozó kérdést.

Cioran a Montesquieu és Valéry által kijelölt kritikus és önkritikus módszert választva egészen más eredményre jut. Románként ezt a szellemi luxust követni a semmivel való szembekerüléshez vezet, az egyetlen bizonyosság pedig a bukásé. „*A perzsának lenni paradoxona – egy román esetében – olyan kín, amiből tudni kell erőt kovácsozni. Hiány, amiből építkezni kell. Bevallom, nemrég még úgy láttam, szegény egy jöttment nemzethez, a legyőzöttek olyan közösségéhez tartozni, amelynek az eredete felől már semmilyen illúziót nem táplálhatok. (...) „Hogyan is lehet valaki román?” – ez egy olyan kérdés, amire nincs válasz, csak az állandó gyötrellem. (...) A hazám, melynek léte szemmel láthatóan teljesen értelmetlen – ohybá tűnt előttem, mint a semmi kivonata, mint a felfoghatatlan megtestesülése.*”¹⁰

Hogy mit jelenthet a haza, azt láttuk. Ebben az állapotban az ember teljesen szabad, nincs semmi kötelék, semmi biztonság, marad az egysíkú végtelenség. Megkérdezhetjük, mit tudott nyújtani e föld szülöttének, milyen hagyományon, történelmen nevelte fel. „*Hát elronthattam volna nélküle ilyen példásan az életemet? Mert arra ösztökölt, afele hajtott, bátorított; könnyen elfelejtü az ember, hogy az életet elhibázni nem is olyan egyszerű dolog: hagyomány kell hozzá, kátartó edzés, több nemzedék kemény munkája (...) De őrizkedjünk a siránkozástól: hát nem erőt adó, hogy a világ káoszával nyomoriságaink és bukásaink koherenciáját állíthatjuk szembe? S az egyetlen dilettantizmus ellenében nem viaszalódhatunk-e a megnyomorítottak és a bölcsék fájdalomból merített tudásával?*”¹¹

Mit jelent ez a konzisztens tudás? – Ez lenne „e föld ajándéka”? A „Gyógyíthatatlan magasságából” való szemlélődés, kiüresedés a semmivel való találkozásban?

Az előzőekben - a szabadság fogalma a civilizált világ középpontjában áll-homályos értelmű kijelentést tettem. Mit is jelentenek ezek a fogalmak szabadság, civilizáció? Civilizációról beszélünk általában, akkor, ha egy adott kultúra túllépi születési helyét. „*A civilizáció az a legkülsődlegesebb és leginkább művi állapot, melynek elérésére az emberiségnek egy magasán fejlött fajtája egyáltalában képes. A civilizáció-lezárulás.*”¹² A teljesség vagy a kiüresedés fogalmakkal fejeződik ki a vele szemben tanúsított vonzalom vagy elutasítás. A fejlődést leíró tanok elismerik, hogy különböző társadalmakban, de még ugyanazon társadalmon belül is különböző rétegek más-más normákat és mintákat követhetnek. A határozott irányú struktúraváltozást ettől függetlenül tényként kezelik.

Cioran a nyugati civilizáció hanyatlását abban látja, hogy a nemzetek az őket meghatározó „öntudatlant” megtagadták. Megvalósították a szabadságot, ám ez felőrli maradék erejüket. A szabadság átfogó működésének követelménye a kiüresedett értékrend. A Nyugat egyetlen esélye, ha visszahódítja elvesztett utópiáit, amiket kényelmességből másnak adott át, elárulva küldetését és tehetségét. A szabadság fogalma semmitmondóvá válhat, mert „*aki birtokolja, annak pusztá áztatás, hiszen tudja,*

10 Cioran, Emil: *Ispita de a exista*, Humanitas, București, 1992. 46. p.

11 i.m. 1992. 48. p.

12 Spengler, Oswald: *A nyugat alkonya*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995

*hogy el tudja veszíteni, s a szabadság amígy is erre rendeltetett?*¹³

Egy Közép-Európa témájú előadáshoz határtalan irodalom áll rendelkezésünkre. Szemelgetvén, egy Boško Krstić nevű íróra akadtam.¹⁴ Egy rövid regényrészlet: az öreg, zárkózott Aladárban Aldin életútját látja előrevetülni, a szlovák és a magyar önmagát látja a másikban. Tudják, hogy Szarajevóban 1914-ben két vesztes volt „*Ferdinánd és Príncipe a halálukkal találkoztak, nem az életükkel. Ezek itt a leggyakoribb találkozások.*” Aladár, mint aki túl van már minden iskolán, oktatja az ifjabbat. „*A harag és a gyűlölet, és a fájdalom is, mint energia áramlanak az emberi test világmindenségén át, a tudaton és a téren át, hozzátapadnak bizonyos emberi génekhez és atomokhoz, hogy nem tudni mikor, ki tudja mitől, újra megvaduljanak, újra fájdalmat okozzanak, és újra föltegyék a látszólag régen fölített kérdéseket.*” Mintha a Bibótól idézett első mondat újrafogalmazását látnánk. Egy másik értelmezési lehetőség nyílik. A Valéry által mondott nevetségesség nem fenyeget. Talán azért nem, mert itt egy a nyelv határain kívül lévőre gondolunk.

Úgy érzem, Cioran egy hasonló tudásról, megértésről beszél. Most fölötte állunk a nemzeteknek, térnek, időnek. Zorba, a görög jut eszembe, egy ismerős dallam, lassú taglejtésű mozdulatok. Olyan ez, mintha a „lét elviselhetetlen könnyűsége” volna. A szabadság fogalmának jelentéseit megkülönböztetni nehéz feladat. Ehhez mindig más és más érzések fűződhetnek. Az utóbbi leírásban a szabadság fogalom lényegét próbáltuk megragadni.

Egyes nemzeteknek a történelemmel való összeütközéséből, Eliade katartikus élményt vezet le, ami egy sajátos életbölcseletre, világnézetre enged következtetni. Szabadság fogalmunk legkézenfekvőbb megragadását éppen ez az élmény képezheti. A történelem és az idő képzete adhat magyarázatot a felvázolt gondolatmenet be nem vallott kudarcának. A „nappal és éjszaka” tendenciózus megfogalmazása az egész megragadására törekedett. Egy általános igazság fellelésére, amittől e homályos premisszák és megalapozatlan következmények igencsak távol maradtak.

Kundera Witold Gombrowicz következő mondatát szeretné „kiszőgezni Közép-Európa kapujára”. „*Ne feledjük, hogy csak úgy tudunk szembeszegülni a ma történelmével, ha szembeszegülünk a Történelemmel.*”¹⁵ A Történelemmel szembeni gyanakvás alapvető motívuma e világgépnek. Bëlohhradský a racionálisan felépített nyugat-európai történelem fogalommal szembeállítja e térség alapvető irodalmi műveire jellemző befejezetlenséget. „*Kafka, Hašek, Broch, Musil, Husserl, Wittgenstein, Hayek nem adhat művének befejezett formát, mert ha így tenne, ismét az uniformisok, a mesterséges nyelvek, a történelmi-díszletek, a hierarchizált értékek rendszereinek világába kényszerítené őket, holott legfőbb témájuk épp ezek pusztulása.*”¹⁶ A pót-világ, a cselekedetek és a szavak végső értelméről való lemondás jellemzi ezt a világ-leírást. „*Az emberi cselekvés igazsága, a Történelemből való elhagyottságban, a happy end, minden finálé hiányában rejlik: gondolkodni pedig annyit tesz, mint nem vonni ki magunkat ezen elhagyottság, ezen igazság alól s nem menekülni pót-világokba, ahol minden végleges jelentéssel bír.*”¹⁷ Az értékrend hiányában nem a lehetőségek beszűkülése

¹³ Cioran, Emil: *Ispita de a exista*, Humanitas, București, 1992. 20. p.

¹⁴ Boško Krstić: A Beringer-kastély (részletek), in: Pompeji, 1997/4. 112. p.

¹⁵ Kundera, Milan. i.m. 34.p.

¹⁶ Bëlohhradský, Václav: A kapitalizmus és a polgári erény. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1994. 41.p.

¹⁷ i.m. 43.p.

jellemző, egy jól sejtett befejezés kedvéért, hanem inkább ezek megmaradása, osztódása, tobzódása a változatok határtalanságában. A valóság-megragadása nem a végső értelem felvázolásában teljesedik ki, hanem a kérdés, a bizonytalanság ingoványos ösvényén le lehet fel.